

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 7. 2023. Issue 1.

CIP - Каталогизacija y publikaciji
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
COBISS.CG-ID 32743952

ISSN 2536-5592

Publisher: Center for Geopolitical Studies

Center for Geopolitical Studies

Časopis *Montenegrin Journal for Social Sciences* upisan je u evidenciju
medija, Ministarstva kulture Crne Gore pod rednim brojem **782**.

MJSS

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 7. 2023. Issue 1. Podgorica, June 2023.

Publishing this issue of MJSS was supported by the
Ministry of Science of Montenegro

Editor in Chief: Adnan Prekić

Editors: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

International editorial board: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA; Srdja Pavlovic, University of Alberta, CANADA.

Montenegrin Journal for Social Sciences is indexed in: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index; Slavic Humanities Index.

Proofreading and lecture in English: Danijela Milićević

Proofreading and lecture in Montenegrin: Miodarka Tepavčević

Address: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Montenegro;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Prepress and print: Pro file – Podgorica

Circulation: 100 copies

Volume 7. 2023. Issue 1. Podgorica, June 2023.

CONTENTS:

FROM DEMOCRATIC TO REAL SOCIALISM: THE YUGOSLAV-SOVIET IDEOLOGICAL DISPUTE AND ITS RESULTS

Petar ZARKOVIC, Milivoj BESLIN..... p.9.

UNITED NATIONS CONVENTION ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES IN TIMES OF CRISIS, WITH SPECIAL FOCUS ON THE SITUATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Sabira GADZO-SASIC..... p.35.

MONTENEGRO IN THE SOCIAL STUDIES TEXTBOOKS AFTER 2006

Milan SCEKIC..... p.49.

DECONSTRUCTION OF THE INTERCULTURAL TRIANGLE (IDENTITY - MULTICULTURALITY - INTERACTION)

Muedib SAHINOVIC..... p.67.

THE APPEARANCE OF AN IMPORTANT BOOK - Book review: Montenegrin dynasties lexicon

Ivan TEPAVCEVIC..... p.85.

FAILED ATTEMPT– Book review: Martin Previšić, Goli otok

Milan SCEKIC..... p.89.

RE-EXAMINATION OF TRADITIONAL HISTORICAL NARRATIVES – Book review: Hannes Grandits, The end of Ottoman rule in Bosnia

Adnan PREKIC..... p.97.

FROM CETNJE TO ISTANBUL - THE FATE OF A NATION AT THE TURN OF THE CENTURIES - Book review: Jovan Muhadinović, Ottoman Embassy and Muslims of Montenegro

Admir ADROVIC..... p.101.

FROM STAGNATION TO PROGRESS – Book review: Oded Galor, Humanity's Journey: The Origins of Wealth and Inequality

Milan SCEKIC..... p.107.

IN MEMORIAM: NOVAK KILIBARDA (1934–2023)

Novica VUJOVIC..... p.113.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS..... p.119.

Glavni i odgovorni urednik: Adnan Prekić

Urednici: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

Međunarodni uređivački odbor: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA; Srđa Pavlović, University of Alberta, KANADA.

Montenegrin Journal for Social Sciences indeksira se u sljedećim naučnim bazama: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index; Slavic Humanities Index.

Lektura i korektura na engleskom: Danijela Milićević

Lektura i korektura na crnogorskom: Miodarka Tepavčević

Adresa: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Crna Gora;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Priprema i štampa: Pro file – Podgorica

Tiraž: 100 primjeraka

Volume 7. 2023. Issue 1. Podgorica, Jun 2023.

SADRŽAJ:

OD DEMOKRATSKOG DO REALNOG SOCIJALIZMA: JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI IDEOLOŠKI SPOR I NJEGOVI REZULTATI

Petar ŽARKOVIĆ, Milivoj BEŠLIN..... str.9.

UN KONVENCIJA O PRAVIMA OSOBA S INVALIDITETOM U VREMENU KRIZA SA POSEBNIM FOKUSOM NA SITUACIJU U BOSNI I HERCEGOVINI

Sabira GADŽO ŠAŠIĆ..... str.35.

CRNA GORA U UDŽBENICIMA POZNAVANJA DRUŠTVA NAKON 2006. GODINE

Milan ŠČEKIĆ..... str.49.

DEKONSTRUKCIJA INTERKULTURALNOG TRIANGLA - (IDENTITET – MULTIKULTURALNOST – INTERAKCIJA)

Muedib SAHINOVIĆ..... str.67.

POJAVA ZNAČAJNE KNJIGE - Prikaz knjige: Leksikon crnogorskih dinastija

Ivan TEPAVČEVIĆ..... str.85.

NEUSPIO POKUŠAJ - Prikaz knjige: Martin Previšić, Goli otok

Milan ŠČEKIĆ.....str.89.

PREISPITIVANJE TRADICIONALNIH ISTORIJSKIH NARATIVA - Prikaz knjige: Hannes Grandits, Kraj osmanske vladavine u Bosni

Adnan PREKIĆ..... str.97.

OD CETNJA DO STAMBOLA - SUDBINA JEDNOG NARODA NA PRELAZU VIJEKOVA - Prikaz knjige: Jovan Muhadinović, Osmansko poslanstvo i muslimani Crne Gore

Admir ADROVIĆ..... str.101.

OD STAGNACIJE DO PROGRESA - Prikaz knjige: Oded Galor, Putovanje čovečanstva: poreklo bogatstva i nejednakosti

Milan ŠČEKIĆ..... str.107.

IN MEMORIAM: NOVAK KILIBARDA (1934–2023)

Novica VUJOVIĆ..... str.113.

UPUTSTVA ZA AUTORE..... str.122.

Review Paper

DEKONSTRUKCIJA INTERKULTURALNOG TRIANGLA (IDENTITET – MULTIKULTURALNOST – INTERAKCIJA)

Muedib SAHINOVIĆ¹

Doktorant na Fakultetu političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

muedib.sahinovic@fpn.unsa.ba

ABSTRACT:

This paper explores interculturality as a phenomenon that plays a very important role in the contemporary context of the development of plural societies. Through qualitative content analysis, deduction, comparison and generalization as the methods that are used, there is deconstructed the discursive intercultural triangle consisting of identity, multiculturalism and interaction. Throughout the research, each of the elements of the triangle was separately analyzed with extensive insights into their morphology and correlational influence on interculturality, in order to explain the structure, essence and functional role of interculturality as objectively as possible. As a result of these phenomenological analyses, it can be concluded that interculturality is a process that takes place through the interaction of cultures within a multicultural environment that is founded on already built and living cultural identities.

KEY WORDS:

Interculturality; Multiculturalism; Identity; Interaction; Culture.

¹ **Muedib Šahinović**, Mr.sc. rođen je 1975. godine u Visokom, Bosna i Hercegovina. Diplomirao je i magistrirao na Odsjeku za sociologiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Njegov primarni naučno-istraživački interes vezan je za sociološke fenomene savremenog društva, ontologiju identiteta, teorije o religiji, etniji i naciji kao i pitanja kulturalnih studija. Autor je više naučnih i stručnih radova iz oblasti sociologije i politologije objavljenih u indeksiranim naučnim publikacijama i zbornicima radova. Sudjelovao je kao panelist na međunarodnim i domaćim naučnim konferencijama, okruglim stolovima i stručnim radionicama. Doktorant je na Interdisciplinarnom doktorskom studiju na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, istraživačko polje Politologija.

SAŽETAK:

Ovaj rad istražuje interkulturalnost kao fenomen koji u savremenom kontekstu razvoja pluralnih društava ima veoma važnu ulogu. Kvalitativnom analizom sadržaja, dedukcijom, komparacijom i generalizacijom, kao korištenim metodama, dekonstruiran je diskurzivni interkulturalni triangl, koji se sastoji od identiteta, multikulturalnosti i interakcije. Tokom istraživanja je svaki od elemenata trianglera posebno analiziran sa ekstenzivnim uvidima u njihovu morfologiju i korelacijski uticaj na interkulturalnost, kako bi se na što objektivniji način objasnila struktura, suština i funkcionalna uloga interkulturalnosti. Kao rezultat ovih fenomenoloških analiza možemo zaključiti da je interkulturalnost proces koji se odvija putem interakcije kultura unutar multikulturalnog ambijenta, koji je fundiran na već izgrađenim i živim kulturnim identitetima.

KLJUČNE RIJEČI:

Interkulturalnost; Multikulturalnost; Identitet; Interakcija; Kultura.

UVOD

Javni prostor je posljednjih decenija ispunjen narativom o interkulturalnom *dijalogu* kao svojevrsnom novumu u savremenim liberalno-demokratskim društvima, a koji ukazuje na jednu značajno drugačiju i prilično novu fazu ljudske socijalizacije i razvijanja svijesti o pravima, slobodama, inkluzivnim politikama i kosmopolitskim teorijama. Već na samom početku ovog istraživanja je potrebno ukazati na nadgradnju samog interkulturalnog pojma, kroz simptomatično inkorporiranje *dijaloga* u interkulturalni diskurs, što ga je učinilo neodvojivim segmentom sintagme *interkulturalni dijalog*, indicirajući inkluzivnost interkulturalnog fenomena. Bezuspješno traganje (kroz obimnu i referentnu naučnu literaturu) za, hipotetički postavljenim, *interkulturalnim* sukobima, antagonizmima, ratovima ili drugim negativnim konotacijama, ukazuje kako interkulturalnost, kao fenomen, prije svega ima pozitivan otklon unutar opšte društvene recepcije i kao takav egzistira i u teoriji, i u praksi. No, napominjemo da ovaj društveni fenomen po svojoj ontologiji otvara niz socioloških, antropoloških, etnoloških, komunikoloških, pa i politoloških pitanja koja u svojoj sinergiji zahtijevaju jedan ekstenzivniji interdisciplinarni pristup u naučnoistraživačkom propitivanju interkulturalnosti. Interkulturalnost nije bazična kategorija, ne pripada redu esencijalno-opštih pojmova i zbog toga nije moguće njeno metodološki simplificirano i epistemički uopšteno razumijevanje. Kao recentna fenomenološka konstrukcija, koja ima svoje veoma značajne funkcionalne karakteristike (ulogu i primjenu) u savremenim društvima, potrebno je interkulturalnosti pristupiti kao kompleksnom, višeznačnom i polivalentnom fenomenu, koji pored svojih teorijskih postavki ima veoma značajne i snažno razvijene empirijske modele. No, u ovom uvodnom dijelu treba podsjetiti, da interkulturalne prakse ne pripadaju isključivo savremenim razvojnim politikama, nego da je kompletna povijest ljudskih društava interkulturalna – kako to primjećuje Jadranka Čačić-Kumpes (2004), navodeći da su kulture oduvijek komunicirale i komunicirat će i dalje. One na svojevrsan način komuniciraju i onda kada se to iz kojekakvih razloga nastoji izbjeći. Odbijanje komunikacije također je jedna vrsta kulturnog kontakta koji ostavlja tragove. Upravo zbog tih nesumnjivo historijskih, ali i savremenih iskustava obilježenih kulturološkim diverzitetom i mnogostrukošću koji potencijalno otežavaju ili zamagljuju interkulturalnu perspektivu (njeno razumijevanje, analizu, recepciju i upotrebu) pojavila se potreba da se interkulturalnost dekonstruira i da se detektuju ključni elementi njene strukture. Ovakav pristup ima za cilj što autentičniju opservaciju fenomena kroz teorijsku analizu bazičnih pojmova i pojava od kojih se (ili uz pomoć kojih se) fenomen interkulturalnosti generira, a što će u krajnjem rezultatu dati utilitarni doprinos intenciji što jasnijeg uobličavanja pojmovnog aparata kojim se u naučnom diskursu operiše. Ovo istraživanje baziramo na hipotezi kako je interkulturalnost utemeljena na tri povezana strukturna elementa koji čine interkulturalni trianagl bez kojih se ona, kao društvena pojava (a moguće i proces²), ne bi mogla profilirati.

2 Hipoteza o interkulturalnosti kao procesu će biti posebno obrađena u 5. Poglavlju.

Ta tri ključna elementa ili korelata koji strukturiraju interkulturalnost su:

1. identitet,
2. multikulturalnost i
3. interakcija.

Oni, svaki za sebe, ali i u korelaciji jedan sa drugim kreiraju nužni ambijent koji je potreban da bi interkulturalnost uopšte bila moguća. Simplificirano – interkulturalnosti nema bez interakcije, a interakciji je potreban multikulturalni ambijent, koji opet nije moguć ukoliko ne postoji izgrađen i situiran identitet. Dakle, preko identiteta dolazimo do multikulturalnosti, a onda iz multikulturalnosti putem interakcije stvaramo dimenziju interkulturalnosti. U nastavku ćemo analizirati svaki od spomenutih korelata pojedinačno, uz kritički osvrt na dostupne teorijske opservacije, kako bismo objasnili njihove idiome, moguće naučne aporije, koje nisu do kraja riješene, kao i njihov strukturalni potencijal i kauzalnu prirodu unutar zadanog trianglera, da bi nakon te analize sintetičkim postupkom rekonstruirali fenomen interkulturalnosti i situirali ga u kontemporarni i funkcionalni kontekst savremenog, postmodernog društva danas.

IDENTITET

Svijest o samome sebi, o svojim fizičkim i duhovnim karakteristikama, svome porijeklu, svjetonazorima, vjerovanjima i životnim vrijednostima uz prihvatanje istovjetnosti sa nekima i različitosti sa drugima te u skladu sa time izgrađen individualni ili kolektivni osjećaj jeste – identitet. Opšte određenje identiteta se izvodi iz individualnih i kolektivnih matrica, koje nude različite pristupe, ali sa istim, sinergijskim ciljem samorazumijevanja i samoodređenja. Prije svake analize koja podrazumijeva i ekstenzivniju opservaciju identiteta potrebno je „...osigurati što jasnije pojmovno određenje identiteta kao takvog, imajući u vidu vrlo živu naučnu raspravu koju prati i svojevrsna terminološka zbrka oko samog pojma kao i njegova ontološka višedimenzionalnost, fenomenološka kompleksnost i supstancijalna kontingentnost, te je zbog toga problematizacija identiteta u istraživačkom polju društvenih nauka obilježena višeznačnošću“ (Šahinović, 2023: 398).

Imajuću u vidu istaknutu višeznačnost, za identitet se može reći da je višeslojan, fluidan, konstruiran, umnožen, fragmentiran, fluktuirajući, kontingentan. Osim ovih atribucija, literatura nam nudi i niz tipologija, koje također ukazuju na višedimenzionalan karakter identiteta. Identitet može biti subjektivni ili objektivni, individualni ili kolektivni, lični ili društveni, kulturni ili politički, moderni ili postmoderni, religijski ili laički, rodni ili spolni, lokalni, regionalni ili državni, kao i savremeni, tradicionalni, rasni, klasni, etnički i nacionalni. Ovdje se ne smiju zaoobići ni stanovišta autora poput Huntingtona, Kaufmanna i Bella koji tvrde da se savremene teorijske rasprave o identitetu, tom „sveprisutnom“ ali „neodređenom“, „nedokučivom“ i „zbunjajućem“ teorijskom konceptu, zapravo vode u znaku prijepora ili diskurzivne napetosti između dvaju temeljnih stajališta: liberalizma i ko-

munitarizma (Kalanj, 2008). Pluralnost identiteta indicira sveprisutnost njegovih oblika u svakodnevnicu. Identitet nikada nije jedan niti je sam. Istovremeno egzistiramo kroz različite individualne i kolektivne identitete, nekada kroz legitimizaciju, a nekada kao objekti svjesne ili nesvjesne instrumentalizacije istih uzimajući ih kao zaštitu, socijalizatore ili funkcionalni alat u socijalnoj interakciji. Zbog toga identitet nema jedinstvenu i općeprihvaćenu definiciju oko koje bismo se usaglasili i kojom bi se koristili istraživači različitih naučnih i disciplinarnih oblasti što, posljedično, generira različite perspektive u metodološkom i teorijskom definiranju identiteta (Šahinović, 2023). Bradley (1997) uočava da identitet uvijek djeluje kao individualna ili kolektivna svijest o društvenim vezama, podjelama, nejednakostima i razlikama bio on pasivan, aktivan ili politiziran.

„U najširem smislu, identitet se odnosi na osjećaj pripadnosti, zasnovan na onome prema čemu ljudi imaju naklonost – grupi, klasi, lokalnoj zajednici, gradu, oblasti, naciji itd... Identitet nije ni isključiv ni stalan – osjećaj kolektivne samosvjesti može obuhvaćati niz razina i aspekata identifikacije... Identiteti su skup osjećaja i, ovisno o okolnostima, različiti elementi tog skupa izbijaju u prvi plan” (Black, MacRaild, 2007: 181, 182).

Za naše istraživanje, važno je apostrofirati kako identitet (ili identitete) nije moguće posmatrati izvan socijalizacije i različitih interakcijskih procesa koji dinamično kreiraju prostor samospoznaje, samorazumijevanja ili samotumačenja. Zbog toga bi se, Kalanjovim (2008) riječima, pojmom identiteta općenito označila sposobnost nekog pojedinca ili grupe da priznaju sami sebe i da budu priznati od drugih te se u tom kontekstu identitet izražava kao doživljaj ili osjećaj individualne osobnosti i implicitne ili eksplicitne pripadnosti nekoj od društvenih grupa. Zbog što objektivnijeg pristupa analizi, treba naglasiti kako identiteti nisu samo bazična pitanja rase, nacije ili etnosa niti iz tih esencija izvedenih političkih i ideoloških matrica. Cvitković (2012) nas upozorava da su to i potkulture, stilovi života proistekli iz kulturnih obrazaca. To su svjetonazori, vrijednosti, vjerovanja i pravila ponašanja.

Upravo taj kulturološki aspekt identiteta je fundamentalan za našu dalju raspravu jer nas uvodi u minuciozno razmatranje odnosa između identiteta i kulture. S obzirom na to da interkulturalnost pripada kulturnim i identitetskim politikama, potrebno je barem u osnovnim crtama dati načelna objašnjenja o njihovim poveznicama, o razumijevanju pojmova kulture i identiteta. To je svakako suženi pojmovni okvir jer se te dvije univerzalne kategorije u pojedinačnom životu pojedinca i društva nužno isprepliću s drugim okvirima i sadržajima (poput etničnosti i nacije npr.) koje ih tvore i u kojima se oni manifestiraju (Čačić-Kumpes, 2004).

Identitet u osnovi znači istovjetnost kako iz individualog tako i iz kolektivnog raskursa. No, on u toj istovjetnosti ne implicira statičnost/nepromjenjivost te istosti. Weber (1968) će reći kako je identitet relativno i promjenljivo postojeće stanje stvari što korespondira sa sociološkim perspektivama identiteta. Socijalni identitet se definira i potvrđuje u razlici (Bourdieu, 1979) a općenito, identitet je uvijek odnos

prema drugome. Individualni identitet nema značenja bez aksiološkog konteksta i odnosa spram drugog aktera pri čemu se mora očuvati njegova različitost kako bi to zaista bio „...odnos prema Drugom kao Drugom, tj. ne svesti ga na vlastita mjerila vrijednosti“ (Oslić, 2001: 19). Funkcionalno, tokom oblikovanja individualnog identiteta više se operira razlikovanjem od drugih, a u oblikovanju kolektivnih identiteta traženjem sličnosti (između pripadnika iste grupe). Kolektivni identitet treba shvatiti kao poseban dio grupne kulture, kao posebnu klasu kulturnih elemenata s obzirom na to da u svakoj društvenoj ćeliji nalazimo zalihe simbola i značenja koja čine kulturni repertoar te ćelije. Zbog toga se grupne kulture vide kao još uvijek postojeća ili uskrsla spremišta značenja i izvora identiteta (Peters, 1999). Kao dokaz *sui generis*, stoji empirijski provjerena činjenica – da će svaki kontakt, odnosno suočavanje sa kulturnom drugošću ili sa različitim kulturnim sredinama ojačati kolektivne identitete. Ukoliko identitet razumijevamo jednim dijelom i kao pripadanje, onda i proces stvaranja kulture nije moguć bez kulturnog identiteta, bez osjećaja pripadnosti određenoj kulturi. Dakle, bez identiteta nema ni kulture.

MULTIKULTURALNOST

Na početku poglavlja je važno napomenuti da se u ovom radu koristimo pojmom multikulturalnost umjesto raširenije i u literaturi češće verzije *multikulturalizam*.³ Ovu distinkciju namjerno pravimo zbog pristupa kojim problem želimo opservirati iz fenomenološkog a ne ideološkog ishodišta. S obzirom na to da svaki izam konotira ideološki supstrat, naša je intencija da to u ovom radu izbjegnemo koliko god je moguće. Multikulturalnost je izvedeni pojam, kao i većina složenica savremenog pojmovlja. Zato je, da bismo što preciznije odredili pojam multikulturalnosti, potrebno minuciozno analizirati bazični pojam koji se nalazi u osnovi multikulturalnosti i iz kojeg ona derivira. Riječ je o kulturi koja stoji u osnovi ljudske opstojnosti i obuhvata ekstenzivno polje ljudskog djelovanja.

Kultura

Pojam kulture spada među najšire pojmove, a prema nekim autorima je i najširi pojam, koji se upotrebljava u društvenim naukama. Zbog toga su i definicije kulture mnogobrojne i nastaju kao rezultat različitih pristupa i perspektiva iz kojih se istražuje. Čačić-Kumpes (2004) izdvaja deskriptivnu definiciju Edwarda Burnetta Tylora koji kulturu određuje kao ukupnost tvorevina ljudske svijesti. U nastavku ista autorica navodi da prema nekim definicijama, kulturu čine utvrđeni obrasci ponašanja, neke je određuju kao strukturu ili model, ali naglašava kako postoje i najnovije antikulturalne, postkulturalne i plurikulturalne kritike i interpretacije kulture (Čačić-Kumpes, 2004). Kao i većinu opštih ili bazičnih pojmova, kulturu je moguće razumijevati u užem i širem smislu. Prema Žigi i Đoziću (2013) pojam kulture u užem smislu podrazumijeva produkte ljudske duhovne djelatnosti, dok bi se sve-

3 Moguće je da se ova semantičko-semiotička razlika pojavljuje zbog nedovoljno izbalansiranih prijevoda tekstova (posebno ukoliko je izvornik objavljen na engleskom jeziku) pri kojima se ovakvi detalji često zanemaruju.

obuhvatnje poimanje kulture svakako proširilo i na materijalno stvaralaštvo. Dakle, pojam kulture obuhvata i duhovnu i materijalnu komponentu uključujući tu i sistem vrijednosti, standarda, i ukupnih civilizacijskih dostignuća. Zbog svoje inherentnosti, kultura se, kao sadržaj čovjekovog individualnog i društvenog iskustva prošlih i sadašnjih generacija, ispoljava kroz mnoštvo različitih oblika i formi. Našoj analizi je korisna i definicija kulture prema kojoj je ona „...skup svih onih procesa, promjena i tvorevina koje su nastale kao posljedica duhovne i materijalne intervencije ljudske vrste (u prirodi, društvu i mišljenju). A osnovni smisao kulture sastoji se u tome da olakša održanje, produženje i napredak ljudske vrste” (Ilić, 1968: 13). Skoro da ne postoji ljudska tvorevina (produkt, proces, stanje ili pojava) kojoj se ne može imputirati neka vrsta kulturne afilijacije. Zbog toga svjedočimo sistematičnom kulturalnom diverzitetu koji nam je omogućio da u svakodnevnom životu govorimo o kultura rada, tjelesnoj kulturi, zdravstvenoj kulturi, nacionalnoj, urbanoj, jezičkoj, političkoj, woke, feminističkoj, gay, rock i mnogim drugim vrstama kulture koje imaju konkretan uticaj na čovjekov individualni i društveni život. Nauka se, recimo, ekstenzivno bavi kulturama robovlasničkog, feudalnog, kapitalističkog, socijalističkog, industrijskog, modernog i postmodernog društva, a razvoj civilizacije je skoro nemoguće objasniti bez uticaja budističke, judeo-kršćanske ili islamske kulture. „Kultura ili civilizacija, shvaćena u svom širokom etnografskom smislu, složena je cjelina koja obuhvaća znanja, vjerovanja, umjetnost, moral, pravo, običaje i sve ostale sposobnosti i navike koje je čovjek stekao kao član društva” (Tylor, 1973: 63). Primjetno je kako Tylor u ovoj eksplanaciji poistovijećuje kulturu i civilizaciju, razumijevajući ih kao jedinstvenu „složenu cjelinu”, koja bi u daljim minucioznijim analizama mogla rezultirati manjkavim ili pogrešnim zaključcima. Stoga se čini plauzibilnim apostrofirati moguće nesporazume oko poimanja kulture koji nastaju pri njenom sučeljavanju sa značenjem pojma civilizacija, bilo da se radi o njihovom poistovjećivanju, ili, pak, mehaničkom odvajanju, pri čemu se, pod prvom podrazumijevaju samo duhovne vrijednosti, a pod drugom isključivo progres materijalne naravi (Žiga, Dozić, 2013). Naši uvidi ukazuju na kulturološku uslovljenost civilizacije koja se u svom razvoju ireverzibilno situirala unutar već razvijenih, afirmisanih i etabliranih matrica kulture.

„Kako god pojmi odnos kulture i civilizacije, jedno je sigurno – kultura je osnov civilizacije. Civilizacija se nije mogla pojaviti, niti nastati bez relativno visokog nivoa kulturnog razvoja. Ulazak u stanje koje označavamo civilizacijom omogućen je dostignućima u kulturi, i to u svim oblicima kulturnog izgrađivanja” (Žiga, Dozić, 2013: 356).

U ovoj distinkciji kulture i civilizacije (koju ne analiziramo bez razloga unutar poglavlja o multikulturalnosti) značajno mjesto zauzimaju stanovišta S. P. Huntingtona, koja će bez obzira na suspektnu teorijsku anticipaciju o „sukobu civilizacija“ barem djelomično koristiti našoj temi. Huntington (1998) procjenjuje da će velike podjele među ljudskom vrstom i prevladavajući izvor sukoba biti kulturni. Nacije-države ostati će najmoćniji igrači u svjetskim zbivanjima, ali glavni sukobi globalne politike pojaviti će se između nacija i grupa različitih civilizacija. Iz ove pro-

jekcije nije moguće potpuno razumjeti kako Huntington vidi odnos kulture, nacije i civilizacije. Globalizacijski narativi mogu skoro neprimjetno ove pojmove ispuniti istim identitetskim sadržajem te bi se površnom konzumentu literature moglo učiniti da su kultura, nacija i civilizacija – isto. Za Huntingtona je civilizacija kulturni entitet.

Sela, regije, etničke grupe, narodi, religijske grupe, svi oni imaju posebne kulture na različitim razinama kulturne raznolikosti. Civilizacija je dakle najviše kulturno svrstavanje ljudi i najšira razina kulturnog identiteta koje ljudi imaju, izuzevši ono što ih razlikuje od drugih živih vrsta. Ona je određena objektivnim zajedničkim elementima, kao što su jezik, povijest, religija, običaji, institucije, ali i subjektivnom samoidentifikacijom ljudi (Huntington, 1998).

Teško se oteti utisku da Huntington opisujući ključna obilježja civilizacije ustvari govori o specifičnim obilježjima etnosa, nacije i (u ekstenzivnom smislu) kulture koje on posuđuje i uklapa u svoju interpretaciju civilizacije. Ovo proklizavanje značenja je neizbježna refleksija savremene empistemologije koja se, oslanjajući na konotativna značenja, fokusira na opšte pojmove. Konstruirajući teorijske uvjete za sukob, Huntington (1998) objašnjava kako se civilizacije jedna od druge razlikuju poviješću, jezikom, kulturom, tradicijom i najvažnije, religijom. Ljudi različitih civilizacija imaju drugačije poglede na odnose između Boga i čovjeka, pojedinca i grupe, građanina i države, roditelja i djeteta, muža i žene, kao i različite poglede na relativnu važnost prava i odgovornosti, slobode i autoriteta, jednakosti i hijerarhije. Umjesto civilizacije, (kao mali istraživački ogled) možemo u Huntingtonove eksplanacije interpolirati i etniju i naciju i kulturu, a da nakon te izmjene logička konstrukcija definicije ne izgubi svoj smisao i tačnost. Iz ovoga se može zaključiti kako pojam civilizacije, kao posebna kategorija unutar naučnog diskursa, treba nove i autentičnije definicije unutar opštih, posebnih i pojedinačnih varijabli kulture.

Kultura je rezultat susreta čovjeka, prirode i društva te se, zbog stalne interakcije unutar ovih faktora, ona neprestano mijenja. Stoga je i samom analiziranju i razumijevanju kulture kao takve potrebno pristupiti multidisciplinarno. „Kultura je istovremeno i univerzalna i partikularna kategorija – obilježava sva ljudska društva, ali svako na poseban način” (Čačić-Kumpes, 2004: 146). Iz ovoga se može zaključiti kako kultura ima i diferencijacijski i integracijski potencijal zavisno od toga da li se sa njome pokušava generirati homogeno ili heterogeno društvo, iako će Habermas (1994), uz kritički odnos prema homogenosti, reći kako snaga pojedine kulture nije u njezinoj čistoći, već u pronalaženju snage za transformaciju. Dakle, kultura je univerzalna društvena pojava koju je nemoguće izbjeći u ljudskom bivanju. Ona je kauzalno povezana sa čovjekom u dvosmjernom i komplementarnom odnosu koji dinamično fungira procese pri kojima čovjek, svjesno ili nesvjesno producira kulturu, koja u svojoj refleksiji (povratnom djelovanju) ima snažan uticaj na oblikovanje čovjeka kao individue, ali i na kreiranje društva.

Ono što je većina teoretičara kulture primijetila i čime se autori u svojim analizama često bave jeste mogućnost stvaranja partikularnih kulturnih identiteta koji omogućavaju formiranje posebnih ili specifičnih društvenih grupa sa važnom ulogom u multikulturalnom ambijentu. To svojstvo kulture, da se iz opšte kategorije veoma brzo transformira u posebne ili pojedinačne oblike, daje joj funkcionalan karakter, ali posljedično, upravo ta, skoro nekontrolisana proliferacija kulturnih oblika ili identiteta, u praktičnom smislu otežava pokušaje njenog naučnog razmatranja i određenja. Ovo ukazuje na složenu i kompleksnu prirodu same kulture, jer mnoge od tih društvenih grupa zaista imaju svoju posebnu, specifičnu i prepoznatljivu kulturu – ukoliko je razumijevamo kao posebne običaje, gledišta ili ethos neke grupe ili pokreta. No, objektivni pristup nas usmjerava i na drugu pojavnost kulture, onu koja holistički zahvata opšta mjesta ljudskog postojanja i organizacije života. Kao primjer, upotrebljavajući pojam kulture u najširem smislu, može se reći da sve zapadne demokratije dijele jednu zajedničku kulturu, odnosno, sve moderne nacije dijele jednu savremenu, urbanu, sekularnu kulturu života, vrijednosti i ideja. Ali, ako objektivnim uvidima utvrdimo da se pojam kultura odnosi i na neke specifične idiome pojedinih većih ili manjih društvenih grupa, onda možemo zaključiti da i razne društvene grupe definirane životnim stilom, društveni pokreti ili čak dobrovoljna volonterska udruženja (koja egzistiraju u svakom savremenom društvu) imaju svoje vlastite, partikularne, ali ništa manje žive i aktivne kulture. U pokušaju da razumijemo ovu dinamičnu upotrebu i posljedičnu transformaciju kulture kroz različite oblike, uloge i dimenzije, od pomoći će nam biti sintagma *smislovi kulture*, kojom Kyimlicka (2003) objašnjava svu kompleksnost kulturalne stratifikacije unutar društva. No prije toga, potrebno je napomenuti da i Kyimlicka poput Huntingtona ima problem sa interferencijom značenja pojmova, s obzirom na to da kulturu upotrebljava kao sinonim za naciju i narod, i opisuje je kao međugeneracijsku, manje ili više institucionalno dovršenu zajednicu, koja zauzima dani teritorij ili postojbinu i koja dijeli neki poseban jezik i povjest ali, za razliku od drugih autora, Kyimlicka (2003) u okvir multikulturalizma ne uključuje grupe definirane životnim stilom, društvene pokrete ili dobrovoljna udruženja o kojima smo maloprije govorili. Ove različitosti u pristupu otvaraju pitanje odnosa kulture i subkulture, što bi nas odvelo u drugom pravcu i u posebnu temu koja nije u fokusu našeg istraživanja. Zbog svega toga, da bi razdvojio značenja i apostrofirao svoj vlastiti fokus istraživanja, Kyimlicka (2003) se fokusira na „socijalnu kulturu” kao posebnu vrstu kulture.

Socijalna kultura osigurava svojim pripadnicima smislene načine života u punom rasponu ljudskih aktivnosti, uključujući društveni, obrazovni, vjerski život, razonodu, te ekonomski život, obuhvaćajući i javnu i privatnu sferu. Te su kulture uglavnom teritorijalno koncentrirane i utemeljene na zajedničkom jeziku (Kyimlicka, 2003).

Kyimlicka ih naziva socijalnim kulturama kako bi naglasio kako one ne obuhvataju samo zajedničke uspomene i vrijednosti nego i zajedničke institucije i prakse. Na tragu ovakvog pristupa je i Dworkin (1985) koji pojašnjava kako pripadnici neke

kulture imaju zajednički riječnik tradicije ali i konvencije. Ukratko, da bi neka kultura opstala i razvijala se u savremenom svijetu, s obzirom na pritiske prema stvaranju jedne jedine zajedničke kulture u svakoj zemlji, ona mora biti socijetalna kultura (Kymlicka, 2003). Iz navedenog bi se dalo zaključiti da tek ovako definisane i modelirane *socijetalne kulture* imaju tendenciju biti nacionalne kulture jer prema Todorovu:

„Kultura nije nužno nacionalna (čak je samo iznimno takva). Ona je prije svega vlasništvo regije ili čak još manjeg geografskog entiteta; može pripadati i nekom danom sloju stanovništva, isključujući druge skupine iz iste zemlje; konačno, može obuhvatati i neku grupu zemalja” (Todorov, 1993: 387).

Međutim, kako Todorov i sam primjećuje, postoji snažna tendencija u savremenom svijetu da kultura postane nacionalna po opsegu što u značajnoj mjeri korespondira sa terojskim projekcijama Kymlicke i Dworkina. Pred kraj ovog teorijskog propitivanja kulture, a zbog što širih uvida u njenu supstantivnost i inherentnost ljudskom postojanju napominjemo kako: „Većina teoretičara kulture vjeruje ne samo u pluralitet oblika života već i u njihovu hibridnu mješavinu” (Eagleton, 2017: 32). U daljoj argumentaciji Eagleton (2017) će, pozivajući se na Ludviga Vitgenštajna (koji u svom djelu „Filozofska istraživanja” pojašnjava da ono što je jednostavno „dato” jeste ono što on naziva oblicima života), zaključiti da bi sve poznate oblike života mogli nazvati – kulturama.

Ontologija multikulturalnosti

Sve što nosi pridjev *multikulturalno* ili se atribuiraju multikulturalnošću, u javnom diskursu ima pozitivne konotacije. Taj pozitivni *image* umnogome proizilazi iz činjenice da se multikulturalnost općenito povezuje sa prihvaćanjem i poštivanjem drugih/tuđih kultura, običaja i vrijednosti. Još od druge polovine XX vijeka multikulturalnost se razumijeva kao skup javnih politika i pojavljuje se u Kanadi, SAD, Australiji, Novom Zelandu, a nakon toga i u Zapadnoj Evropi. Usko povezani sa multikulturalnošću su pojmovi inkluzivnosti, globalizacije i kosmopolitizma, koji međusobno dinamično komuniciraju na tragu nužnih integrativnih procesa savremenog svijeta. No, mi ćemo ovdje otvoriti pitanje integracije kao nužnog preduslova multikulturalizmu, kako se to obično razumijeva i kako je u opštem diskursu prihvaćeno. Da li je multikulturalno društvo ujedno i integrirano društvo i da li je to njegova ključna odlika? Ukoliko nam multikulturalnost ukazuje na postojanje više različitih kultura na jednom prostoru, teritoriji, unutar društva ili države, da li ta činjenica, sama po sebi, pretpostavlja i njihovu međusobnu komunikaciju. Čini se prihvatljivim naše stanovište, prema kojem je multikulturalnost činjenično stanje – stanje u kojem postoji više različitih kultura, a koje u tom svom postojanju ne moraju nužno i komunicirati, miješati se, integrirati. Ne tako davno, 2005. godine britanski je model, kao jedan od naprednijih modela multikulturalnosti (britansko dostignuće u području rasnih odnosa), nakon terorističkih napada došao u krizu i ukazao kako izražena multikulturalnost jednog društva ne mora značiti i njegovu

uspješnu integriranost. Upravo zato „Globalizirana priroda suvremenog svijeta ne dopušta luksuz ignoriranja teških pitanja koje multikulturalizam postavlja” (Sen, 2007: 141). Ta nedvojbeno teška pitanja na koja Sen ukazuje se prije svega odnose na veoma široko polje kulturoloških izazova globalizacije u kojima termin *multikulturalno* pokriva mnogo različitih oblika kulturnog pluralizma, od kojih svaki pruža vlastiti izazov (Kymlicka, 2003). Zbog toga, bez obzira na pozitivni eho multikulturalnosti, naučno-kritički pristup će aktualizirati neka važna pitanja. „Nije li multikulturalizam ništa drugo doli toleriranje raznolikosti kultura?“ (Sen, 2007: 143). Ukoliko je kulturna raznolikost ključno obilježje multikulturalnosti, a da ona ne podrazumijeva međusobno komuniciranje, interakciju i integraciju, onda će Senova distinkcija između multikulturalnosti i onoga što on naziva „pluralnim monokulturalizmom” imati potencijal da riješi aktuelne aporije. Broji li se postojanje raznolikosti kultura, koje se možda mimoilaze kao brodovi u noći, kao uspješan slučaj multikulturalizma? (Sen, 2007). Dakle, ukoliko raspravljamo o situaciji ili stanju u kojem postoji više načina života, tradicija i kultura koje koegzistiraju rame uz rame, a da se one ne susreću i ne komuniciraju, tada, prema Senovom mišljenju, zasigurno govorimo o „pluralnom monokulturalizmu”, gdje kulture ostaju autarkične, homogene i zatvorene za vanjske izazove drugih i drugačijih.

Zvučna odbrana multikulturalizma koju učestalo čujemo ovih dana često nije ništa drugo nego izlika za pluralni monokulturalizam. Da mlada djevojka iz konzervativne imigrantske obitelji želi izaći na spoj s engleskim mladićem, to bi zasigurno bila multikulturalna inicijativa. Naprotiv, pokušaj njezinih skrbnika da je spriječe u tome (dosta česta pojava) teško da je multikulturalni potez budući da zahtijeva da kulture ostanu odijeljene (Sen, 2007).

Iz ovoga se sa sigurnošću može zaključiti kako je suština pluralnog monokulturalizma u tome da različite kulture nekako moraju ostati u izoliranim odjeljcima. Ovaj zaključak dodatno potvrđuje i stanovište prema kojem se „Prioriteti multikulturalizma mogu (se) znatno razlikovati od prioriteta pluralnog monokulturnog društva” (Sen, 2007: 152). Ova svojevrsna opasnost krivog razumijevanja multikulturalnosti, koja dopušta izolirane i autarkične kulture unutar jednog prostora ili društva, prema nekim autorima (Abu-Laban, Stasiulus, 1992) generirala je strahove da će multikulturalizam, doveden do svoje krajnosti, opravdati dopuštanje svakoj etničkoj skupini da svojim pripadnicima nametne vlastite zakonske običaje, čak i kada se tradicije sukobljavaju s temeljnim ljudskim pravima i ustavnim načelima. Na tragu kritičkog diskursa i osude multikulturalizma, Touraine (1997) apostrofira opasne tendencije ka konstruiranju paralelnih kulturno-homogenih svjetova, koji su zatvoreni u svoje posvećene autonomije.

Konceptualne aporije multikulturalnosti

Tokom istraživanja se ukazala stvarna potreba za dodatnom analizom multikulturalnosti sa ciljem što objektivnijeg razumijevanja pojma, a kako bi se izbjegla vrlo

moгуća koncepcijska zbrka oko društvenog identiteta,⁴ ali i da bi se oduprlo jednoj vrsti instrumentalizacije kulturološke podijeljenosti koju konceptualne aporije ne samo da dopuštaju nego ih čak, u nekoj mjeri, potiču.

Ono što bi se posebno trebalo izbjeći jeste nejasnoća između multikulturalizma i kulturne slobode, s jedne strane, i pluralnog monokulturalizma i separatizma temeljenog na vjeri, s druge strane. Teško da se nacija može gledati kao skup odijeljenih segmenata, gdje građani imaju pripisane čvrste pozicije u unaprijed određenim segmentima. Niti se Britanija može gledati, eksplicitno ili implicitno, kao zamišljeni nacionalni savez religijskih etniciteta (Sen, 2007).

Dodatni problem pri razumijevanju se javlja ukoliko se sa idejom multikulturalnosti povezuju javne politike u pokušaju popravljavanja društvenog statusa manjina (posebno rasnih i etničkih), ali (u nekim slučajevima) i starosjedilačkih naroda koji su kroz historiju bili žrtve otvorene diskriminacije na vlastitoj zemlji. Na sličan način su korist od multikulturalnih politika imali feministički pokreti, homoseksualci, invalidi i niz drugih većih ili manjih grupa, čije je zajedničko obilježje ugnjetavanje ili društveno marginaliziranje (zapostavljanje). Upravo bi se, zbog ovakvih pokušaja instrumentalizacije, multikulturalnost svakako morala razumijevati kao višeznačan pojam koji u modernom, liberalno-demokratskom društvu neminovno ima svoje različite interpretacije, a čija bi usklađenost sa osnovnim premisama i ontološkom objektivacijom značajno pomogla u epistemičkom određenju multikulturalnosti. Zbog te višeznačnosti i različitih interpretacija, neke aspekte multikulturalizma u literaturi nalazimo još i pod nazivima „politička različitost”, „politika priznavanja” ili pak „politika identiteta”. Kymlicka (2003) naglašava problem upotrebe pojma *multikulturalno* u mnogo širem smislu kako bi se obuhvatio široki raspon neetničkih društvenih grupa koje su iz različitih razloga isključene ili marginalizovane u odnosu na *mainstream* društvo.⁵ Zagovaratelj takve široke multikulturalnosti ukazuju na potrebu prepoznavanja i uključenja u društvene okvire različitih marginalizovanih grupa, kao što su LGBTQ populacija, feministički pokreti, osobe sa invaliditetom, Romi, vjerske i nacionalne manjine, ateisti itd. Ukoliko marginalizovane grupe definišemo kao različite grupe ljudi unutar date kulture, konteksta i historije koje su u riziku da budu izložene mnogostrukoj diskriminaciji, usljed međusobnog djelovanja različitih ličnih karakteristika ili osnova, poput spola, roda, starosne dobi, etniciteta, religije ili uvjerenja, zdravstvenog statusa, invaliditeta, seksualne orijentacije, rodnog identiteta, obrazovanja ili lične zarade (prihoda), onda one, prema stavu Kymlicke, nisu zasebni kulturni entiteti koji ulaze u domen konstruiranja multikulturalnog društva, nego tek društvene grupe koje artikuliraju svoje interese unutar već datih kulturnih formata kao dio građanskih inicijativa koje imaju potencijal brisanja svih mogućih razlika unutar nacionalnih okvira.

4 O konceptualnoj kompleksnosti identiteta je opširno raspravljano u 2. poglavlju.

5 Među čestim razlozima marginalizacije se u literaturi navode slučajevi nemogućnosti ili odbijanja prilagodbe manjih grupa. Odbijanjem systemske asimilacije i akulturacije takve grupe ostaju marginalizirane.

Građanstvo kao hipotetička alternativa multikulturalizmu

Institut koji je uspješno odgovorio na sve kritike i opstaje na širokoj inkluzivnoj agendi je građanstvo. Građanski koncept imperativno zahtijeva jednak status za sve, neovisno o boji kože, etničkoj ili vjerskoj pripadnosti, vjeri, nacionalnosti, spolu, seksualnoj orijentaciji ili tjelesnim nedostacima. U opšta prava građanstva obično ulaze: građanska prava, politička prava i socijalna prava, a građanstvo je u kategorijama pravnog statusa ekvivalent državljanstvu. Dakle, građansko društvo je po svojoj strukturi i multikulturalno, ali ta njegova karakteristika koja indicira kulturalne različitosti nema nikakvu relevantnost u svakodnevnom ostvarivanju prava ili izvršavanju obaveza unutar društvenog sistema. No, ovdje treba biti jako oprezan s obzirom na to da se pojmovi građanstvo i multikulturalno građanstvo ipak ne odnose samo na opšti pravni status građana, već i na njihov aktivan stav prema svom statusu i svojim pravima. Tako, više subjektivno shvaćeno građanstvo povezuje se sa građanskim identitetom. Dakle, u pitanju je svijest o građanstvu, i na temelju te svijesti aktivirani proces izgradnje njihovih stavova, zajedničkih interesa, međusobnog suosjećanja ili dijeljenja iste sudbine, te se može reći kako je: „većina liberalnih teoretičara priznala da građanstvo nije samo pravni status, definiran skupom prava i odgovornosti, nego i identitet, izraz nečije pripadnosti političkoj zajednici” (Kymlicka, 2003: 276). Ovdje ćemo se zbog primarnog fokusa našeg istraživanja i ograničenog prostora zaustaviti na hipotezi kojom se pretpostavlja kako usavršeni građanski koncept ima potencijal da potpuno marginalizuje sva otvorena pitanja i probleme koje sa sobom nosi multikulturalni koncept i tako ga učini irelevantnim u daljnim razvojnim strategijama društva. Ova hipoteza svojom važnošću i obimom zahtijeva zasebno istraživanje i prezentaciju.

Na kraju ovog poglavlja, uzimajući u obzir sve iznesene stavove i analize, može se zaključiti kako je multikulturalnost inventivni oblik definiranja, objašnjavanja i funkcionisanja već postojećih modela kulturološke pluralnosti, socijalne diferenciranosti pa i rodnih antagonizama, te se može razumijevati kao nadopuna liberalnom modelu jednakih (zakonskih, političkih i socijalnih) prava.

INTERAKCIJA

Interakcija, kao treći korelat u interkulturalnom trianglu ima odlučujuću ulogu bez koje nije moguća funkcionalnost interkulturalnosti. Ono što trajno obilježava svaku kulturu (posebno unutar multikulturalnog ambijenta) i svaki identitet jeste upravo – interakcija. Još smo u uvodnom dijelu naglasili kako bez interakcije nije moguće objasniti kauzalnost između multikulturalnosti i interkulturalnosti odnosno, kako interakciju treba percipirati kao ključni pojam za razumijevanje razlike između multikulturalnosti i interkulturalnosti. Da bi interakcija bila uopšte moguća, potrebno je stanje množine, pluralnosti, koegzistencije. U našem slučaju, važan aspekt je multikulturalni ambijent kao osnov za bilo kakvu interakciju između različitih kulturnih grupa. Bez različitih kulturnih grupa (koje razvijaju svoje kulturne identitete) unutar multikulturalnog društva nije moguća njihova interakcija. „Smisao stvarnog

kulturnog pluralizma nalazi se u interakciji” (Čačić-Kumpes, 2004: 154). Sociološki diskurs interakciju posmatra kao proces kojima različite kulture komuniciraju, te u toj komunikaciji razmjenjuju svoje stavove, vjerovanja, vrijednosti, životne stilove, ideje, tradiciju i običaje, ali bez intencije za dominacijom jedne nad drugom. Teorija prepoznaje komunikacijsku funkciju kulture koja se ogleda „u komunikaciji čovjeka sa prirodom, društvenom grupom, društvom kao cjelinom, drugim kulturama i sa samim sobom” (Žiga, Dozić, 2013: 349). Komunikacija i interakcija kultura sa sobom donosi neminovnost kulturne sinteze koja bi djelomično utopila postojeće kulturološke idiome i modelirala neku vrstu novih kulturnih oblika koji ne ugrožavaju njihove supstrate. Dakle, pod novom kulturnom sintezom ne treba nužno podrazumijevati hibridizaciju, tj. stvaranje novih društvenih (etničkih) grupa (Spira, 2002), već zadržavanje vlastitih obilježja koja u dodiru s kulturnim obilježjima neke druge grupe stvaraju nove kulturne oblike proistekle iz zajedničkog interaktivnog života i koja na osobit način podjednako obilježavaju i sve grupe u interakciji.

Ono što je jedan od mogućih i poželjnih ciljeva multikulturalističke politike nalazi se u osnovi interkulturalističkog projekta, a to je suodnos kultura u kojem one ne gube svoja posebna obilježja, već u međusobnom dodiru stvaraju „novu kulturnu sintezu”. Interkulturalizam počiva na ideji interakcije koja je središnji koncept u definiranju kulture i kulturnog identiteta, a pojam pojedinca zamjenjuje pojmom subjekta koji nije proizvod (svoje kulture) već slobodno i odgovorno biće, stvaralac (Čačić-Kumpes, 2004).

Kako objašnjava Ray (1997), prefiks *inter* implicira interakciju, razmjenu, otvaranje, recipročnost, međuzavisnost i solidarnost. U odnosu na kulturu, *inter* znači priznavanje vrijednosti, stilova života, simboličkih predodžbi pojedinca i grupa u međusobnim odnosima i u razumijevanju svijeta, kao i priznavanje interakcija koje se zbivaju unutar jedne, ali i između različitih kultura u vremenu i prostoru. Interakcijom se obezbijeduje da različitosti ostanu na istom vrijednosnom nivou, da dva kulturna identiteta (grupe) uvažavaju i razumijevaju idiome drugoga i komuniciraju ih u istoj ravni. U suprotnom: „Reducirati Drugog na isto znači Drugog svesti na posjedovanje, izvršiti nad Drugim nasilje i ne dozvoliti mu da nam progovori svojom slobodom” (Oslić, 2001: 34). U nastavku ćemo se referirati na Oslićevu hermeneutiku Levinasove etike Drugoga,⁶ koja interakciji imputira etičku dimenziju razumijevanja, uvažavanja i solidarnosti.

„Levinasova etika ne samo da se želi približiti Drugom, nego prije svega nastoji preuzeti odgovornost za Drugoga i to na način da i Drugi nauči govoriti jezikom odgovornosti i živjeti odgovorno prema sebi i prema Drugom. Upravo ovaj interakcijski odnos između mene i Drugog premošćuje barijere straha i predrasuda i stvara

6 Autor posvećuje pažnju etičkom nacrtu Emmanuela Levinasa (1906–1995) koji u odnosu na klasične etičke nacрте Platona, Aristotela i Kanta izgrađuje etiku Drugoga koja se pojavljuje kao *lice*, *sagovornik* i *transcendencija* i unutar koje se Drugi ne može svesti na Heideggerovo bezlično „es gibt”, nego je osoba koja ima svoje lice i dostojanstvo.

ozračje povjerenja i opće ljudske solidarnosti među ljudima” (Oslić, 2001: 44).

Čak i površni uvidi u svakodnevne prakse savremenih multikulturalnih društava ukazuju kako su različite grupe uvijek u međuzavisnom odnosu ili interakciji u nekim područjima života, dok u drugim mogu živjeti odvojeno (Peters, 1999). Ova-ko koncipirana praksa omogućava integritet grupe, sigurnost njenih aksioloških supstrata i očuvanje vlastitog identiteta, dok istovremeno potiče na neminovnu i nužnu interakciju sa drugim grupama oko sebe. Ovaj *praxis* je primjenjiv kako na male društvene grupe tako i na velike nacionalne formacije (države-nacije). U prilog ovoj tezi Bauman će, referirajući se na Kanta, pledirati „povezivanje” a ne „ukidanje razlika” između država–nacija. Ono što Kant zahtijeva nije ukidanje razlika između zemalja, već pravo da se povezuju, da komuniciraju, da uđu u prijateljski odnos i, konačno, da pokušaju da uspostave obostrano korisne veze prijateljstva (Bauman, 2018). Dakle, na tragu smo da interakciju situiramo u široke kontekste razumije- vanja, uvažavanja, poštovanja, razmjene i povezivanja kao nužnu pretpostavku za kulturalnu interferenciju. Neki autori, poput Gadamera ili Baumana, ovaj proces definiraju kao fuziju koja bi mogla voditi ka topljenju, miješanju ili preklapanju kultura. Gadamer (2011) opisuje razumijevanje kao proces fuzije horizonata. U toj fuziji/spajanju horizonata (*Horizontverschmelzung*) interakcijom se stiču uslovi za poimanje, razjašnjenje i uređenje svijeta u kojem žive (*Lebenswelte*), odnosno, približavaju se tački topljenja i miješanja. Pojašnjavajući ovu Gadamerovu opservaciju Bauman (2018) apostrofira kako je fuzija moguća, tj. da dva domena nepoznatog postanu poznati objema stranama u interakciji, dva do tada odvojena – u sukobu jedan sa drugim i stoga međusobno tuđa – „življena sveta” treba postepeno da se približe međusobnom preklapanju. Interakcija bi u ovoj teorijskoj analizi iz pozici- je ekvidistance obezbijedila sigurnu poziciju kulturnom integritetu grupe, dok istovremeno omogućava razmjenu i miješanje sa Drugim.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA: ARTIKULACIJA INTERKULTURALNOSTI

Izvan akademskog diskursa, multikulturalnost i interkulturalnost su za širu javnu upotrebu skoro dva identična ili sinonimna pojma. Oni bi, u tom nedovoljno profil-iranom razumijevanju pojmova, označavali isti ambijent različitosti koje se impera- tivno trebaju percipirati kao produkt modernog, razvijenog liberalno-demokratsk-og zapada. Na našim, balkanskim prostorima, ovi termini označavaju neke oblike liberalnih ideja kroz tranzicijske politike koje imaju tendenciju da oslabe ili po- brišu (prvenstveno etno-religijske) identitete, kao dio širih nastojanja da se države i narodi Balkana rekonfiguriraju i dodatno evropeiziraju. Zbog toga, još uvijek pos- toji latentni strah od svega što se u vernakulranom jeziku kolokvijalno označava sa „multi-kulti” i zbog čega ima suspektan karakter. Nasuprot tome, naučni pristup ot- vara široko i potentno istraživačko polje koje o *multikulturalnom* i *interkultralnom* raspravlja sa različitim teorijskih i metodoloških pozicija, te su u referentnoj liter-aturi razvidne različite opservacije, pristupi i zaključci koji u svojoj istraživačkoj provjerljivosti ostavljaju dovoljno prostora i akademske potencije za dodatnim ili novim teorijskim i empirijskim analizama. Pored laičkog (nenaučnog) i naučnis

traživačkog, postoji i treći aspekt, a to je politička percepcija multikulturalnosti i interkulturalnosti, koja je u značajnoj mjeri bazirana na instrumentalizaciji ili populističkoj upotrebi ovih pojmova, kako bi se u političkim borbama za naklonost biračke populacije ostvario što bolji izborni rezultat. Ova populistička upotreba multikulturalnosti i interkulturalnosti može biti afirmativna (ZA), ali i negativna (PROTIV), ovisno o političkoj agendi i ideologiji političke grupe koja se predstavlja javnosti. Mi ćemo u ovom zaključnom dijelu, iznijeti neka stanovišta koja su rezultat naučnoistraživačkog rada i za koja smatramo da mogu biti od pomoći u što boljem razumijevanju naše osnovne teme, ali moguće i poslužiti kao motiv za neka nova istraživanja u okviru šireg istraživačkog polja. Naime, multikulturalnost je stanje, ambijent, okružje koje nam ukazuje da na određenom prostoru postoje različite kulture. Različitost kultura se izvodi iz različitih kulturnih identiteta koji mogu imati religijske, etničke, nacionalne ili neke druge kolektivne idiome. Dakle, bez formiranih identiteta nema ni kulturnih zajednica, a ukoliko nema kulturnih zajednica, nema ni multikulturalnog društva. Važno je naglasiti kako stanje multikulturalnosti, nužno, ne podrazumijeva i neku vrstu odnosa između tih kultura, jer one u tom stanju mogu biti pasivne. Onog trenutka kada te pasivne kulture unutar multikulturalnog društva počnu komunicirati, tada počinje aktivan proces interakcije i tek tada kulture ulaze u zasebnu i profiliranu dimenziju interkulturalnosti. Iz navedenog izvodimo zaključak kako je suštinska razlika između multikulturalnosti i interkulturalnosti u pasivnom stanju i aktivnom procesu. Multikulturalnost je stanje (faktičko stanje stvari), a interkulturalnost je nominacija za proces koji se odvija unutar multikulturalne forme. Dakle, proces operira unutar stanja, interakcija između (unutar) kultura, interkulturalnost unutar multikulturalnog, dok je sve zajedno fundirano na bazičnoj konstrukciji kulture, koja opet nužno emanira iz kolektivnih identiteta. Iz ovih zaključnih opservacija, kao potvrdu održivosti teze o interkulturalnom trianglu koji smo ovim istraživanjem dekonstruirali, možemo apstrahovati tri ključna korelata (identitet, multikulturalnost i interakciju), te ih definirati kao fundamente koji kreiraju savremeni fenomen interkulturalnosti.

REFERENCES:

- Abu-Laban, Y. & Stasiulus, D. (1992). „Ethnic Pluralism under Siege: Popular and Partisan Opposition to Multiculturalism”, *Canadian Public Policy*, No. 18/4: 365–386.
- Bauman, Z. (2018). *Stranci pred našim vratima*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Black, J. & MacRaild, D. (2007). *Izučavanje istorije*. Beograd: Clio.
- Bourdieu, P. (1979). *La Distinction*. Paris: Ed de Minuit.
- Bradley, H. (1997). *Fractured Identities: Changing Patterns of Inequality*. Cambridge: Polity Press.
- Cvitković, I. (2012). *Sociološki pogledi na naciju i religiju II*. Sarajevo: CEIR-Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini.
- Čačić-Kumpes, J. (2004). „Politike reguliranja kulturne i etničke različitosti: o pojmovima i njihovoj upotrebi”, *Časopis Migracijske i etničke teme*, Br. 20, (2–3), 143–159.
- Dworkin, R. (1985). *A Matter of Principle*. London: Harvard University Press.
- Eagleton, T. (2017). *Kultura*. Beograd: Clio.
- Gadamer, H. G. (2011). *Istina i metoda*. Beograd: Fedon.
- Habermas, J. (1994). „Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State”, U: Gutmann, A. (ur.) *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, Princeton: Princeton University Press, 107–148.
- Huntington, S. P. (1998). *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*. Zagreb: Izvori.
- Ilić, M. (1968). *Sociologija kulture i umetnosti*. Beograd: Naučna knjiga.
- Kalanj, R. (2008). *Modernizacija i identitet*. Zagreb: Politička kultura.
- Kymlicka, W. (2003). *Multikulturalno građanstvo*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Oslić, J. (2001). „Etika Drugoga u Emmanuela Levinasa”, *Bogoslovska smotra*, Vol. 71, Br. 1, 17–54.
- Peters, B. (1999). „Understanding Multikulturalism”, *InIIS-Arbeitspapier* Nr. 14/99, Bremen: Institut für Interkulturelle und Internationale Studien.
- Ray, M. (1997). *Identities culturelles et interculturalite en Europe*. Geneve: Centre Europeen de la Culture/ACTES SUD.

Sen, A. (2007). *Identitet i nasilje: Iluzija sudbine*, Zagreb: Poslovni dnevnik/MAS-MEDIA.

Spira, T. (2002). *Nationalism and Ethnicity Terminologies: An Encyclopedic Dictionary and Research Guide*, Vol. I–II, Gulf Breeze: Academic International Press.

Šahinović, M. (2022). „Identitet između islama i tradicije: Bošnjačka dijalektika prilagođavanja”, *Časopis Društvene i humanističke studije – DHS* 4 (21), 397–414.

Todorov, T. (1993). *On Human Diversity: Nationalism, Racism and Exoticism in French Thought*. Cambridge: Harvard University Press.

Touraine, A. (1997). „Faux et vrais problemes”, U: Wieviorka, M. (ur.), *Une societe fragmentee? Le multiculturalisme en debat*, Paris: La Decouverte, 291–319.

Tylor, E. B. (1973). „Primitive Culture”, U: Bohannan, P. & Glazer, M. (ed.) *High points of Anthropology*, New York: Alfred A. Knopf, 63–78.

Weber, M. (1968). *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen: J. C. B. Mohr.

Žiga, J. & Dozić, A. (2013). *Sociologija*. Tuzla: Off-set.